

КОРОЛЬ В.М.

**МОБІЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ СУМЩИНИ ДО НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ  
СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ У ВІДБУДОВЧИЙ ПЕРІОД (1943-1950 рр.)**

*Стаття присвячена різним аспектам залучення молоді до закладів трудових резервів під час відбудови України у 1943-1950 рр. Автором використано відповідні матеріали Державного архіву Сумської області.*

Зазнавши багатомільйонних людських жертв у війні з Німеччиною, СРСР втратив цінні трудові ресурси, без яких неможливою ставала відбудова зруйнованого господарства звільнених територій. Передовсім держава потребувала кваліфікованих робітників для промисловості та транспорту, від яких залежала економічна та військова могутність держави. Головну роль у відновленні лав робітничих кадрів було покладено на навчальні заклади системи трудових резервів.

Їхніми учнями ставали вчорашні підлітки, які відривалися від рідних домівок під час примусових призовів. Дехто подався до школи ФЗН чи училища добровольцем з надією втекти від недоїдання та злиденності колгоспного життя, а когось привабила комсомольська агітація або перспектива отримати омріяну професію. Саме цим юнакам і дівчатам довелося відбудовувати промислові об'єкти, працювати на заводах, обслуговувати локомотиви, спускатися у шахти.

Процес мобілізації молоді до навчальних закладів трудових резервів у часи відбудови заслуговує на увагу дослідників через свою масштабність та значні економічні і суспільні наслідки, до яких він призвів. Важливо вивчити усі аспекти призову та формування учнівського контингенту вказаних закладів у різних регіонах України, зокрема і на Сумщині.

Історичні дослідження теми відновлення та функціонування установ профтехосвіти періоду повоєнної відбудови України розпочалися ще у 1950-х роках. Підвалини радянської історіографії з даного питання були закладені учасниками та свідками тих подій. Здебільшого ці роботи мали оглядовий характер і висвітлювали офіційну точку зору радянської влади. Докладно описувалися добровільний порив і виробнича діяльність учнів для потреб фронту та тилу в умовах руїни, яка залишилася внаслідок бойових дій. Акцентувалася увага на особистих і колективних трудових подвигах вихованців та працівників навчальних закладів. Вказувалися певні кількісні та якісні показники учнівського контингенту. Серед публікацій, що були присвячені даній проблемі у географічних рамках як усього Радянського Союзу, так і безпосередньо УРСР, необхідно згадати праці Блінчевського Ф.А., Зеленко Г.І., Веселова А.Н., Смирнова А.В., Кудлая О.С. [1-4].

Пізніше радянська історіографія поповнилася роботами Котляра Е.С., Єрьоміна В.Г., Ісакова П.Ф., Пузанова М.Ф. [5-7]. Згадані історики оперували значною кількістю статистичних матеріалів, давали аналіз стану та діяльності мережі училищ та шкіл ФЗН під час та після радянсько-німецької війни. Оцінювалася роль та соціальні функції закладів системи трудових резервів. Важливою є робота Коняхина Л.Г., який досліджував радянське трудове право 1940-х років [8].

Внаслідок диктату офіційної в той час марксистсько-ленінської ідеології, величезна увага приділялася обґрунтуванню твердження про керівну і визначальну роль комуністичної партії у справі повоєнної відбудови економіки взагалі та відновленні мережі закладів професійно-технічної освіти зокрема. Саме такою є головна мета робіт Познякова П.І., Терещенка Г.І., Краснова А.В., Юрчука В.І., Кожукала І.П. [9-12].

Після того, як наприкінці 1980-х років зник ідеологічний тиск на історичну науку, можливістю значно об'єктивніше розглянути радянську державну політику щодо системи трудових резервів скористалася Бомбандьорова О.А. [13].

Вже за часів незалежної України Лобода М.К. та Хойнацька Л.М. досліджують мобілізацію робочої сили й безпосередню роль шкіл ФЗН та ремісничих училищ (РУ) у формуванні трудових ресурсів під час відбудови важкої промисловості України. Зрештою, вони приходять до думки, що, незважаючи на всі недоліки мобілізації та організації навчання молоді, підготовлені в навчальних закладах системи трудових резервів численні робітничі кадри вчасно зіграли надзвичайно важливу роль у масовому і систематичному поповненні колективів підприємств [14; 15].

Цікавим є дослідження Янковської О.В., що стосується сприйняття пересічними мешканцями України державної соціальної політики епохи пізнього сталінізму. Були відображені жахливі нестатки, напівголодне існування, важка праця осіб, які примусово чи добровільно потрапили до шкіл фабрично-заводського навчання [16].

Все ж недостатньо висвітленими залишаються механізми, обставини та регіональні особливості залучення молоді до навчальних закладів трудових резервів, а також проблема розподілу призваних між областями УРСР під час відбудови. Дослідити саме ці питання на прикладі Сумської області ставить за мету автор даної статті.

Сумщина була повністю визволена з-під німецької окупації у вересні 1943 р. Як і в інших областях, роботи з відновлення закладів профтехосвіти розпочалися одночасно з відбудовою промисловості. Цим процесом керувало Республіканське управління трудових резервів, якому підпорядковувалися створені на місцях відповідні обласні управління. Дані навчальні заклади створювалися на базі підприємств різних наркоматів. Зрештою на цих заводах та фабриках учні і проходили виробничу практику.

У листопаді 1943 р. начальник Сумського обласного управління трудових резервів доповідав про наявність мережі з 2 ремісничих училищ (у Сумах та Шостці), 2 залізничних училищ (у Конотопі та Білопільлі) та 5 шкіл ФЗН (по одній - у Ромнах, Конотопі та Тростянці, дві - у Шостці). Неорганізованими внаслідок відсутності матеріальної бази залишалися ще два РУ та одна школа ФЗН. [17, арк.2-2зв]. До 1947 р. мережа діючих професійно-технічних навчальних закладів постійно зростала. Якщо в 1944 р. їх було 12 [18, арк.1-1зв], то в 1947 р. - 25 [19, арк.2]. Цей рік став піковим для системи трудових резервів як у межах Сумщини, так і в СРСР взагалі. Починаючи з 1948 р., училища та школи ФЗН, що не мали достатньої матеріальної бази та викладацького персоналу, закривалися. Проводилися їх реорганізації з метою концентрації обладнання та досвідчених кадрів. Ці дії призвели до того, що у 1950 р. в Сумській області залишилося лише 14 цих закладів профтехосвіти, але якість підготовки учнів у них значно підвищилася [20, арк.3].

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР *“Про державні трудові резерви СРСР”* від 2 жовтня 1940 р. до ремісничих та залізничних училищ мобілізувалися хлопці віком 14-15 років, а до шкіл ФЗН - 16-17 років. Причому кількість сільської молоді, що підлягала такому призову, розраховувалася у співвідношенні 2 призовника на 100 членів колгоспу, а міської - окремо щорічно визначалася РНК СРСР [21, с.372]. Враховуючи, що термін навчання в училищі становив 2 роки, а у школі ФЗН - 6 місяців, на виробництво молоді робітничі кадри мали потрапляти у віці 16-18 років.

Під час відбудови визволених територій з метою якнайбільше розширити контингент потенційних учнів вимоги до призовників дещо змінилися. Тепер до училищ вже призивалися хлопці 14-17 років, а також дівчата 15-16 років, до шкіл ФЗН - підлітки

обох статей у віці 16-18 років. Окремо визначалося, що для навчання на професії, пов'язані з роботою у вугледобувній, гірничорудній та металургійній галузях, мобілізації підлягали особи лише чоловічої статі віком до 19 років включно [21, с.373]. У випадку Сумщини остання категорія призовників мала відправлятися до шкіл ФЗН та гірничопромислових шкіл (з 1949 р.) Донбасу.

До училищ мобілізували підлітків з рівнем освіти не менше закінченої початкової школи. Рівень освітньої підготовки для тих, кого призивали до шкіл ФЗН, не регламентувався. Та, аналізуючи звіти установ системи трудових резервів Сумської області, можна дійти висновку, що до 1948 р. у цьому відношенні учні усіх видів професійно-технічних навчальних закладів мало відрізнялися. Більшість підлітків мала 4-5 класів шкільної освіти. Влітку 1946 р. наказом нещодавно створеного Міністерства трудових резервів обласним та міським виконкомом дозволялося за необхідності (недобору) забирати до закладів профтехосвіти учнів неповних середніх та середніх шкіл (крім 8-10 класів) [22, арк.10зв]. Тому відбувається залучення цих підлітків до місцевих училищ та шкіл ФЗН. У 1946 р. на Сумщині їх призвано понад 800 [23, арк.8], 1947 р. - 2300 осіб [19, арк.18].

Та вже з 1948 р. учнівський контингент груп, що готувалися за спеціальностями, пов'язаними з роботою на верстатах та складному обладнанні, намагаються повністю укомплектовувати молоддю з освітою сім класів.

Якщо ж говорити про розподіл учнівського контингенту за статтю, то присутність дівчат-учнів у навчальних закладах системи трудових резервів повоєнної Сумщини була незначною. Дівчат навчали лише кілька шкіл ФЗН та училищ. Їхня кількість ніколи не перевищувала 10%. До Донбасу їх не відправляли. Це пов'язано з тим, що в першу чергу готувалися кадри для важкої промисловості, де умови праці більш підходили для чоловіків.

Наприкінці 1943 р. обласне управління трудових резервів декларувало передбачуваний учнівський контингент відкритих закладів Сумщини у 2935 осіб. [17, арк.2-2зв]. За документами кінця 1943 - початку 1944 рр. важко з упевненістю сказати наскільки успішно виконувався план наповнення шкіл ФЗН та училищ. Вцей час замість масштабних призовних кампаній молодь здебільшого мобілізують поступово, по мірі організації та відкриття нових об'єктів профтехосвіти. Кількість осіб, яких було необхідно у вказаний термін мобілізувати до конкретного навчального закладу силами органів влади і партійних осередків міського та районного рівнів, визначалася спільними постановами виконкому обласної ради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У.

Достеменно відомо, що влітку 1944 р. чисельність учнівського контингенту вказаних закладів становила понад 3600 осіб [18, арк.1-1зв]. Спостерігалася тенденція до її поступового зниження через втечі, хвороби учнів та їхній призов до Червоної армії. Тому часом доводилося компенсувати вибуття додатковим залученням молоді. Взагалі ж у цей час учнівський контингент ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН в УРСР становив 43 тис. осіб [13, с.75].

Після закінчення війни планом IV п'ятирічки до 1950 р. передбачалося збільшення кількості молодих кваліфікованих робітників, підготовлених закладами системи трудових резервів. Всього протягом цього періоду через дані заклади в межах всієї України пройшло більше 850 тис. осіб [24, с.667]. Призов молоді на Сумщині в цей час теж значно збільшується. За статистичними звітами обласного управління трудових резервів, що зберігаються у Державному архіві Сумської області, можна підрахувати чисельність мобілізованих. За період першої повоєнної п'ятирічки (1946-1950 рр.) у цьому регіоні було призвано близько 43 тис. осіб. (Див. табл.1).

Наймасовіші мобілізаційні кампанії проводяться у 1947 р. На Сумщині цього року у ході трьох призовів було заплановано залучити до навчальних закладів трудових резервів Сумської, Сталінської та Ворошиловградської областей понад 19 тис. осіб. Насправді ж було призвано лише 13,5 тис. Характерним є те, що план мобілізації молоді до РУ, ЗУ та шкіл ФЗН Сумської області зазвичай перевиконувався. Натомість план призову і відправлення учнівського контингенту до Донбасу постійно затримувався і протягом 1947-1950 рр. ні разу не виконувався.

Індустріальний район Донбасу особливо потребував кваліфікованої робочої сили. У відкритих тут закладах профтехосвіти навчалися представники усіх регіонів України. Здійснити призов і доставку молоді до шкіл ФЗН Донбасу організаційно було набагато важче. Призовна комісія мала відібрати для відправки туди потенційно найцінніші трудові ресурси, оскільки відразу ж після кількомісячного курсу навчання цей контингент був зобов'язаний протягом чотирьох років відбудовувати шахти та підприємства важкої промисловості і працювати на них. Тому до закладів системи трудових резервів Сталінської та Ворошиловградської областей направлялися передовсім здорові, фізично розвинені особи чоловічої статі віком 17-19 років. Багато з них вже були військовозобов'язаними і призивалися замість армії до трудових резервів за сприяння військкоматів. Наприклад, у 1947 та 1948 рр. кількість цих осіб *“підвищеного віку”* складала більше, ніж по 2,5 тис. [19, арк.17-18; 25, арк.16].

Під час мобілізаційних кампаній для кожного району області встановлювався план призову від 200 до 600 душ. Райони області розподілялися за напрямком відправки призваних. Так, під час осіннього призову 1947 р. Охтирський, Груньський, Тростянецький, Лебединський, Синівський, Краснопільський, Миропільський, Хотинський та Великописарівський райони надсилали свою молодь до Ворошиловградської області, решта районів Сумщини (за тогочасним адміністративним поділом) - до Сталінської області [26, арк.3-3зв].

Молодим особам, які приходили за повістками до призовних комісій, мали видати путівки до відповідних шкіл ФЗН і літерний квиток на безкоштовний проїзд залізницею до місця призначення. Також молодь повинна була забезпечуватися відповідними документами (паспортами, метричними свідоцтвами, тимчасовими посвідченнями, приписними свідоцтвами).

На залізничних станціях у Сумах, Конотопі, Тростянці, Ромнах та інших містах створювалися пункти збору мобілізованих. Звідти їх організовано вивозили до Донбасу. Від начальників станцій вимагалось спеціально виділяти пасажирські потяги для цієї мети. Таким чином, одночасно до місця призначення могли їхати кілька сотень юнаків, яких супроводжували уповноважені особи. Наприклад, 10 жовтня 1947 р. зі станції Конотоп до Ворошиловграду прибув потяг з 782 призваними особами, які були передані начальником ешелону представнику мобілізаційного відділу Ворошиловградського обласного управління Міністерства трудових резервів [26, арк.37].

Школи ФЗН Донбасу були вкрай непопулярними серед населення через їхні незадовільні матеріально-побутові та соціальні умови, а також внаслідок їх віддаленості. Молодь намагалася уникнути призову до них. Якщо у голодному 1946 р. значна кількість юнаків сама зголошувалася їхати до Донбасу, то 1947 р. жодного добровольця не зафіксовано навіть за усієї тяжкості становища на селі. У своїх звітах обласне керівництво системи трудових резервів періодично скаржиться на наявність у районах Сумської області великої кількості дезертирів зі шкіл ФЗН Донбасу, до яких не було вчасно застосовано *“належних заходів”* [19, арк.19; 25, арк.18]. Саме ці втікачі створювали негативну репутацію професійно-технічним навчальним закладам того

регіону, описуючи односельцям реальне становище відправлених туди хлопців. Цю репутацію не вдавалося змінити ні насиченою агітацією у газетах і по радіо, ні комсомольськими зібраннями, ні лекціями та зустрічами з хлопцями та їх батьками.

Навіть ту молодь, яку вдавалося мобілізувати примусово, доводилося стерегти, оскільки втечі починалися ще з пунктів збору і залізничних станцій. З 1493 осіб, відправлених до шкіл ФЗН Сталінської області протягом осіннього призову 1947 р., в дорозі втекло 314 осіб [26, арк.8]. Свідки тих подій згадують, що деяких хлопців доводилося відправляти до пункту призначення по кілька разів через їхнє самовільне повернення додому [27]. Ці дії можна розглядати як форму спротиву політиці мобілізації радянської держави. Необхідно зазначити, що владою самовільне залишення закладів трудових резервів розцінювалося як кримінальний злочин. Указом президії Верховної Ради СРСР від 28 грудня 1940 р. за цей вчинок передбачалося засудження до одного року позбавлення волі [28].

Додамо, що і деякі керівники на місцях без особливого ентузіазму ставилися до постійного викачування молоді робочої сили з колгоспів своїх районів. Так, виконком Сумської облради депутатів трудящих зазначав, що низка голів райвиконкомів *“недооцінили державної важливості підготовки кваліфікованих робітників вугільної галузі, передоручили цю роботу другорядним особам, пустили призов напризволяще, виявили безвідповідальність у цій справі”* і зірвали план призову 1947 р. до шкіл ФЗН Донбасу. Наприклад, Конотопський район виконав даний план на 11,5%, Путивльський - на 15,1%, Липоводолинський - на 16,9%, а Шалигінський, Улянівський та Глухівський взагалі не відправили молоді у необхідний термін [26, арк.6].

Цікаво, що відправці до Донбасу підлягали тільки сільські хлопці. Планами мобілізації передбачалося навчання міської молоді в училищах та школах ФЗН за місцем проживання. Це пов'язано з перевантаженістю гуртожитків навчальних закладів Сумської області. До 1948 р. вони забезпечували лише до 60% всіх потреб у необхідній житловій площі для учнівського контингенту. Часто ці приміщення не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам. Міська ж молодь мала змогу навчатися, мешкаючи вдома. Крім того радянська політика щодо трудових ресурсів передбачала не тільки їх перерозподіл між різними регіонами, а й перекачування з села до міста. Тому відправка міської молоді до індустріального району Донбасу виглядала недоцільною.

Зазначимо, що мобілізація сільської молоді до закладів державних трудових резервів означала переміщення призваних юнаків та дівчат до міст. Ці молоді особи неминуче змінювали свій спосіб життя і ставали частиною урбанізованого суспільства. Цим зумовлена ще одна роль досліджуваних мобілізацій у суспільних змінах періоду відбудови економіки.

Більш престижні і краще облаштовані навчальні заклади наповнювалися шляхом добровільного набору. Такий крок для молодих осіб диктувався бажанням вирватися від голодного колгоспного життя, отримати добре оплачуваний фах, а також уникнути примусової мобілізації до інших неблагополучних навчальних закладів чи відправки до Донбасу.

Юнаки та дівчата з міст перебували у дещо вигідніших умовах порівняно зі своїми однолітками. Вони, використовуючи кращий доступ до інформації, мали більше можливостей з'ясувати особливості того чи іншого закладу трудових резервів свого міста і самим обрати місце свого навчання. Міської молоді до РУ, ЗУ та шкіл ФЗН Сумщини надходило у чотири рази менше, ніж сільської. Втім вона складала половину учнівського контингенту ремісничих та залізничних училищ, що були професійно-технічними навчальними закладами більш високого ступеня, ніж школи ФЗН.

Існують відомості і про факти навчання у досліджуваних закладах Сумщини молоді з інших регіонів. Так, у 1949 р. школою ФЗН №3 (м.Суми) готувалися хлопці,

призвані у Закарпатській області. Відомо, що двадцять четверо цих юнаків самовільно залишили навчання. П'ятеро з них було засуджено і позбавлено волі [20, арк.8]. Протягом 1948 р. у районах Полтавщини та Чернігівщини бригади зразкової школи ФЗН №5 (м.Ромни) успішно агітували місцевих підлітків подавати заяви на вступ до їхнього закладу [29, арк.100]. Аналогічно на добровільних умовах до залізничних училищ вступали молоді особи з Чернігівської та Курської областей [30, арк.28]. Однак подібні випадки мали епізодичний характер.

Отже, під час формування учнівського контингенту навчальних закладів системи трудових резервів переважали примусові методи мобілізації, а більшість залучених до них були представниками сільської місцевості. Сумщині у відбудовчий період була відведена ще й роль донора молоді для шкіл ФЗН Донбасу, високі плани призову до яких не виконувалися через ускладненість відправки та небажання юнаків їхати навчатися у незадовільних умовах з подальшою перспективою на важку працю у шахтах чи на промислових гігантах. Продовжуючи дослідження за даним напрямком, необхідно приділити увагу причинам вибуття і особливостям працевлаштування учнів зазначених закладів.

**Таблиця 1**  
**Чисельність мобілізованої молоді Сумщини до навчальних закладів системи трудових резервів у 1945-1950 рр.**

Рік / напрямок призначення		Сумська обл.		Сталінська обл.	Ворошилов- градська обл.	Кримська обл.	Разом
		РУ і ЗУ	школи ФЗН				
1945	<b>план</b>	<b>1225</b>	<b>1800</b>	<b>2200</b>	-	-	<b>5225</b>
	призвано	1333	1850	2202	-	-	5385
1946	<b>план</b>	<b>1600</b>	<b>2000</b>	<b>4100</b>	-	-	<b>7700</b>
	призвано	1804	2125	4448	-	-	8377
1947	<b>план</b>	<b>1475</b>	<b>3685</b>	<b>7175</b>	<b>6975</b>	-	<b>19310</b>
	призвано	1651	3763	3535	4486	-	13435
1948	<b>план</b>	<b>1300</b>	<b>300</b>	<b>15100</b>	<b>1100</b>	<b>100</b>	<b>17900</b>
	призвано	1332	425	7453	302	100	9612
1949	<b>план</b>	<b>800</b>	<b>975</b>	<b>8080</b>	-	-	<b>9855</b>
	призвано	844	975	5337	-	-	7156
1950	<b>план</b>	<b>800</b>	<b>930</b>	<b>3350</b>	-	-	<b>5080</b>
	призвано	812	930	2658	-	-	4400
Всього	<b>план</b>	<b>7200</b>	<b>9690</b>	<b>40005</b>	<b>8075</b>	<b>100</b>	<b>65070</b>
	призвано	7776	10068	25633	4788	100	48365

1. Блинчевский Ф.А. Профессионально-техническое образование рабочих / Ф.А.Блинчевский, Г.И.Зеленко. - М.: Трудрезервиздат, 1957. - 160 с.

2. Веселов А.Н. Профессионально-техническое образование в СССР: Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования в СССР / А.Н.Веселов. - М.: Профтехиздат, 1961. - 435 с.

3. Смирнов А.В. Изменения численности и состава рабочих тяжелого машиностроения СССР в годы четвертой пятилетки (1946-1950) / А.В.Смирнов // Изменение в численности и составе советского рабочего класса: сборник статей / отв. ред. Д.А.Баевский. - М.: Издательство АН СССР, 1961. - С.231-255.

4. Кудлай О.С. Робітничий клас УРСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період / О.С.Кудлай. - К., 1965. - 296 с.

5. Котляр Э.С. Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны / Э.С.Котляр. - М.: Высшая школа, 1975. - 240 с.

6. Еремін В.Г. Молодежь в годы Великой Отечественной войны / В.Г.Еремін, П.Ф.Исаков. - М., 1977. - 263 с.

7. Пузанов М.Ф. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М.Ф.Пузанов, Г.И.Терещенко. - К.: Вища школа, 1980. - 296 с.
8. Коняхин Л.Г. Трудовое право в годы Великой Отечественной войны / Л.Г.Коняхин. // Вестник Московского университета: Серия "Право". - 1985. - №3. - С.40-48.
9. Позняков П.И. Коммунистическая партия в борьбе за подготовку квалифицированных кадров рабочего класса в системе государственных трудовых резервов в 1940-1950 гг. / П.И.Позняков. - К., 1954. - 203 с.
10. Терещенко Г.І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні / Г.І.Терещенко. - К., 1974. - 159 с.
11. Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943-1950 гг.) / Гл. ред. А.В.Краснов. - М.: "Мысль", 1978. - 324 с.
12. Юрчук В.И. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946-1950 гг.) / В.И.Юрчук, И.П.Кожукало. - К.: Политиздат Украины, 1986. - 365 с.
13. Бомбандьорова О.А. Відновлення мережі закладів трудових резервів на території Української РСР (1943-1945 рр.) / О.А.Бомбандьорова // Український історичний журнал. - 1989. - №10. - С.73-76.
14. Лобода М.К. Мобілізація некваліфікованих робітників на відбудову важкої промисловості України: соціальний аспект / М.К.Лобода // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. - К., 2005. - Вип.9. - Ч.3. - С.259-269.
15. Хойнацька Л.М. Підготовка трудових резервів для машинобудівної промисловості України (1943-1950) / Л.М.Хойнацька // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26-29 серп. 1999 р.): Доповіді та повідомлення. Історія: В 2 ч. - Ч.2: XX століття. - Одеса-Київ-Львів, 1999. - С.475-480.
16. Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян / О.Янковська // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х - середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. - Кн.1, ч.1-2 / Відп. ред. В.М.Даниленко. - К.: Інститут історії України НАН України, 2010. - С.293-351.
17. Державний архів Сумської області (далі - Держархів Сумської обл.), ф.Р-3369, оп.1, спр.2, 10 арк.
18. Там само, спр.9, 64 арк.
19. Там само, спр.24, 58 арк.
20. Там само, спр.47, 54 арк.
21. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 - июль 1956 гг.). - М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. - 500 с.
22. Держархів Сумської обл., ф.Р-3369, оп.1, спр.16, 31 арк.
23. Там само, спр.18, 56 арк.
24. Народное хозяйство СССР в 1960 году: статистический ежегодник / Отв. за выпуск С.Я.Гениш. - М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1961. - 903 с.
25. Держархів Сумської обл., ф.Р-3369, оп.1, спр.34, 83 арк.
26. Там само, спр.29, 39 арк.
27. Аудіозапис спогадів Михна Дмитра Івановича 1925 р.н., с.Городище Недригайлівського р-ну Сумської обл., з особистої колекції автора.
28. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 28 декабря 1940 года "Об ответственности учащихся ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО за нарушение дисциплины и за самовольный уход из училища (школы)" [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=15178>.
29. Держархів Сумської обл., ф.Р-6477, оп.1, спр.43, 104 арк.
30. Там само, ф.Р-5016, оп.1, спр.11, 42 арк.

**Король В.Н. Мобилизация молодежи Сумщины в учебные заведения системы трудовых резервов в восстановительный период (1943-1950 гг.)**

*Статья посвящена различным аспектам привлечения молодежи в заведения трудовых резервов во время восстановления Украины в 1943-1950 гг. Автором использованы соответствующие материалы Государственного архива Сумской области.*

**Korol V.M. Mobilization of Sumy land youth to educational institutions of the Labor Reserves system in the Recovery period (1943-1950)**

*The article is devoted to the different aspects of youth enlisting to the Labor Reserves institution during the recovery of Ukraine in 1943-1950. The appropriate State Archives of Sumy region materials were used by the author.*